Morfologie, morfologická analýza

Aleš Horák

E-mail: hales@fi.muni.cz
http://nlp.fi.muni.cz/poc_lingv/

Obsah:

- Morfologie
- Morfologická analýza

Morfologie

- nauka o stavbě a tvorbě slov (v daném jazyce)
- **morfém** – nejmenší jednotka, která může **nést** význam

pří-lež-it-ost-n-ými

základní tvar = příležitostný
příd. jméno, rod muž. živ., neživ., žen. nebo stř., 7. pád, mn. č.

pří – prefix (*blízko*)
lež – lexikální kořen (*ležet*)
it – adjektivní derivační sufix (*ten, který*)
ost – substantivní derivační sufix (*ta skutečnost, že*)
n – adjektivní derivační sufix (*charakteristický pro*)
ými – gramatický afix (*instrumentál plurálu*)

Základní lingvistické termíny v morfologii

- slovní druh – podstatné jméno (*substantivum*), přídavné jméno (*adjektivum*), sloveso (*verbum*), příslovce (*adverbium*), ...
- pád – *nominativ*, *genitiv*, *dativ*, *akuzativ*, *vokativ*, *lokál*, *instrumentál*
- číslo – *singulár*, *plurál*
- rod – 4 rody, mužský (*masculinum*) životný a neživotný (*animativní* a *inanimativní*), ženský (*femininum*) a střední (*neutrum*)
- slovotvorba – předpona (*prefix*), přípona (*sufix*), předpona nebo přípona (*afix*)
- základní tvar slova – *lemma* (mn.č. *lemmata*)
- ohýbání slov (*flexe*) – skloňování (*deklinace*) a časování (*konjugace*)
- odvozování – *derivování*

Procesy tvoření slov

dělení podle třech základních procesů tvoření slov:

- flektivní morfologie – popisuje strukturu slovních tvarů pomocí flexe (ohýbání – skloňování a časování)

1	pes	2	psa	3	psovi, psu	4	psa
5	pse	6	psovi, psu	7	psem		

1	*psové*, psi	2	psů	3	*psum*, psům	4	psy
5	*psové*, psi	6	*psách*, psech	7	psy, *psama*		

- derivativní (derivační) morfologie – zkoumá odvozování slov

  mýdlo: mydl-ář, mydl-ina, mýdel-ný, mydl-it, mýdél-ko

- kompozicionální (kompoziční) morfologie – zachycuje tvoření slov pomocí skládání

  ohni-vzdorný, pravdě-podobný, oka-mžik
  tlako-měr, vodo-pád, děje-pis
  samo-obsluha, malo-město, bylo-žravý

Derivační morfologie – vztah fundace

fundace – základní slovotvorný vztah

- slova neutvořená, prvotní, **fundující** – nemůžeme vysvětlit pomocí jiných slov jazyka

  voda, hlava, vejce

- slova utvořená, **fundovaná** – opírají se o slova základová

  trávník, růžový, učitel

- **fundace** – spojení slova základového se slovem utvořeným

  mladý → mladík

- **slovotvorná řada** – opakované odvození až k prvotnímu slovu

  rybníkářský → rybníkář → rybník → ryba

Derivační morfologie – vztah fundace

- **slovotvorný svazek/hnízdo** – souhrn slov fundovaných jedním slovem

  mýdlo → mydl-ář, mydl-ina, mýdel-ný, mydl-it, mýdél-ko

- **slovotvorná čeleď** – souhrn všech příbuzných slov (se stejným kořenem)

  les

  - pra-les → pra-les-ní
  - les-ní
    - lesn-ík → lesnic-ký → lesnic-tví
    - lesn-ice
    - nad-lesní
  - les-ík → lesíč-ek

Dělení morfémů

dělení používané zejména v analytických jazycích (angličtina):

- morfémy **obsahové** (*content*) × **funkční** (*function*)
- morfémy **volné** (*free*) × **vázané** (*bound*)

dělení používané zejména ve flektivních jazycích (čeština):

- **kořeny** – nesamostatné morfémy nesoucí elementární lexikální významy
- **afixy**, které se dále dělí
  - podle funkce:
    - *gramatické/flekční*
    - *slovotvorné/derivační*
  - podle postavení vzhledem ke kořeni:
    - *prefixy* – morfémy stojící před kořenovým morfémem
    - *sufixy* – morfémy připojované za kořenové morfémy
    - *postfixy* – slovotvorné morfémy připojované až za gramatický sufix
    - *circumfix* – morfémy připojované "kolem" základu, není v češtině
    - *infix* – morfémy vsazované dovnitř slova, není v češtině

Morfologická analýza

- rozpoznávání slovních tvarů
- nástroj se nazývá **morfologický analyzátor** (*Part-of-Speech tagger*)
- provádí **lemmatizaci** – přiřazuje k rozpoznaným slovním tvarům **základní tvar (lemma)**
- charakterizuje morfo-syntaktické vlastnosti nalezených slovních tvarů:

```
příležitostného
1. <s> příležitostn-ého (mladý GcAa)
   <l> příležitostný
   <c> adje     Man sg #4
   <c> adje     Man,Min,Neu sg #2
```

- kvalita morfologické analýzy ovlivňuje všechny následující analytické roviny

Lexikální a gramatické kategorie

Morfologie klasifikuje (značkuje, *tag*) slovní tvary jednotlivých kategorií. Kategorie pro účely analýzy můžeme dělit na dvě skupiny:

- lexikální kategorie – pojmenovávají věci, akce, myšlenky
  podstatná jména, slovesa, přídavná jména, příslovce, . . .
- gramatické kategorie – vyjadřují vztahy mezi ostatními větnými členy
  předložky, spojky, částice, anglické členy, . . .

jazyky s
- **jednoduchou morfologií** (angličtina) – několik desítek **kategorií** (*POS – Part of Speech* – slovní druhy)
- **bohatou morfologií** – **hierarchický systém**, kde vedle základních slovních druhů určujeme nejrůznější subklasifikace (pád, číslo, rod, osoba, druhy příslovcí,. . .) – celkově tisíce značek

Anglické gramatické morfémy

`-s`	3. osoba, jedn.č., přítomný čas
`-ed`	minulý čas
`-ing`	průběhový
`-en`	příčestí minulé trpné
`-s`	množné číslo
`-'s`	přivlastnění
`-er`	2. stupeň přídavného jména (komparativ)
`-est`	3. stupeň přídavného jména (superlativ)

Brillův značkovač

- učí se podle trénovacích dat:
  1. přiřaď nejčastější značku
  2. zkontroluj, kde jsou chyby (podle trénovacích dat)
  3. ohodnoť pravidla pro opravu chyb → vyber nelepší → oprav zpětně chybné značky
  4. opakuj, dokud se daří odvozovat dobrá pravidla
- používá **učení založené na transformacích** (*transformation-based learning*)
- analogie – malování obrazu: nejprve pozadí a pak přes něj stále drobnější detaily
- značkuje 36 různých POS značek
- úspěšnost – přes 90 %

Brillův značkovač – příklad

věta:	zlatý standard:	podle frekvence:	P1:	P2:
The	at	at		
President	nn-tl	nn-tl		
said	vbd	vbd		
he	pps	pps		
will	md	md		
ask	vb	vb		
Congress	np	np		
to	to	to		
increase	vb	nn	vb	
grants	nns	nns		
to	in	to	to	in
states	nns	nns		
for	in	in		
vocational	jj	jj		
rehabilitation	nn	nn		
.	.	.		

P1: Replace nn with vb when the previous word is to

P2: Replace to with in when the next tag is nns

Brillův značkovač – příklad

Loading tagged data...
Training unigram tagger: [accuracy: 0.820940]
Training Brill tagger on 37168 tokens...

Iteration 1: 1482 errors; ranking 23989 rules;
  Found: "Replace POS with VBZ if the preceding word is tagged PRP"
  Apply: [changed 39 tags: 39 correct; 0 incorrect]

Iteration 2: 1443 errors; ranking 23662 rules;
  Found: "Replace VBP with VB if one of the 3 preceding words is tagged MD"
  Apply: [changed 36 tags: 36 correct; 0 incorrect]

Iteration 3: 1407 errors; ranking 23308 rules;
  Found: "Replace VBP with VB if the preceding word is tagged TO"
  Apply: [changed 24 tags: 23 correct; 1 incorrect]
...
Iteration 21: 1128 errors; ranking 20569 rules;
  Found: "Replace VBD with VBN if the preceding word is tagged VBD"
  [insufficient improvement; stopping]

Brill accuracy: 0.835145

Algoritmický popis české formální morfologie

v češtině nestačí pravidla podle obecných morfémů – je potřebné mít **lexikon**, který ke každému *kmenu* obsahuje jeho přiřazení ke *vzoru*

morfologické (tvaroslovné) **paradigma** – soubor tvarů ohebného slova vyjadřující **systém** jeho **mluvnických kategorií**
vzor – reprezentace tvaroslovného paradigmatu paradigmatem určitého konkrétního slova

Algoritmický popis:

1. definice **koncovkových množin**
2. definice vzorů prostřednictvím **vzorových slov** rozdělených na:
   - neměnná část vzorového slova – **kmenový základ**
   - proměnlivé části vzorového slova – **intersegmenty**
   - **koncovkové množiny** obsahující utříděné seznamy všech přípustných koncovek vzorového slova spolu s jejich gramatickými významy

   popis vzoru = formální pravidlo přípustné kombinace těchto komponent (segmentů) ohebného slova

Segmentace slova pro potřeby algoritmického popisu

- segmentace **od začátku slova**
  a) segmenty se snadno formalizovatelným výskytem vázaným gramaticky:
     - negativní prefix `ne-`
     - superlativní prefix `nej-`
     - futurální slovesný prefix `po-`
  b) segmenty s nesnadno formalizovatelným výskytem vázáným sémanticky:
     - prefixy
     - první členy kompozit
     - prefixy `ni-`, `ně-` zájmen neurčitých a záporných
- segmentace **od konce slova**
  a) rozdělení slovního tvaru na **kmen** a **koncovku**
  b) další segmentace kmene na **kmenový základ** a **intersegment**

Efektivní implementace morfologického lexikonu – trie

struktura **trie**:

- uspořádaný strom nad danou abecedou A
- v každém uzlu je různé písmeno z abecedy A
- klíč je v trie uložen jako cesta od kořene
- výhody:
  - sdílení **společných prefixů**
  - v každém případě nalezení **nejdelšího shodného prefixu**

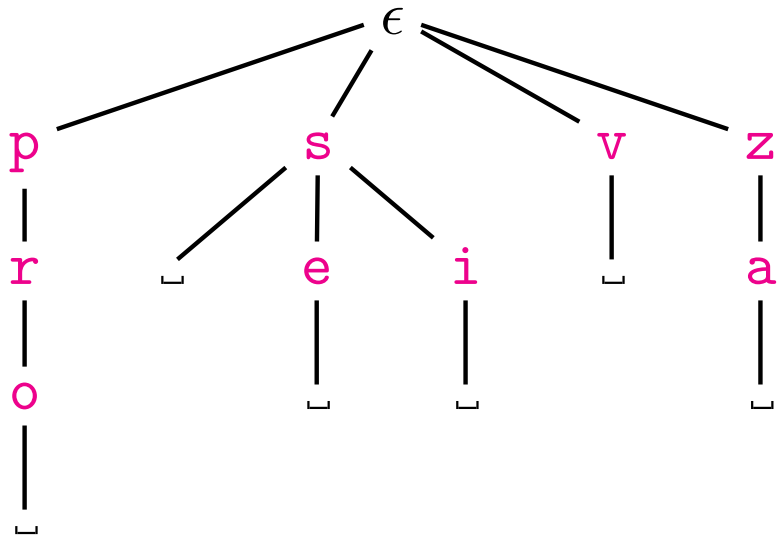

Eliminace cest v trie

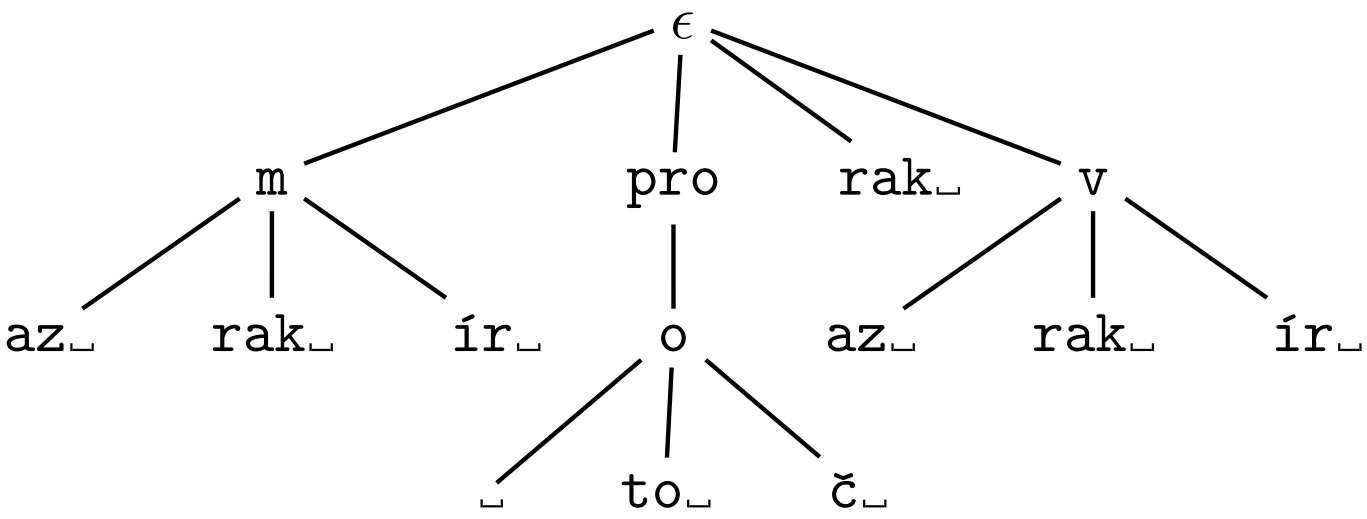

Jiná efektivní implementace ML – konečný automat

- BP, Radovana Štancela
- použití mírně pozměněných knihoven pro práci s KA od Jana Daciuka
- vstupní data se generují ze slovníku **ajky** převedeného do tvaru "`slovo<TAB>lemma<TAB>značka`" (cca 33 mil. řádků)

```
Abcházce     Abcházec    k1gMnPc4
Abcházce     Abcházec    k1gMnSc2
Abcházce     Abcházec    k1gMnSc4
Abcházcem    Abcházec    k1gMnSc7
Abcházci     Abcházec    k1gMnPc1
Abcházci     Abcházec    k1gMnPc5
Abcházci     Abcházec    k1gMnPc7
Abcházci     Abcházec    k1gMnSc3
Abcházci     Abcházec    k1gMnSc6
...
```

Jiná efektivní implementace ML – konečný automat

- data se dále upravují pro KA – `slovo+zkr.lemma+značky`:

  Abcházce+ACec+k1gMnPc4, k1gMnSc2, k1gMnSc4
  Abcházcem+ADec+k1gMnSc7
  Abcházci+ACec+k1gMnPc1, k1gMnPc5, k1gMnPc7, k1gMnSc3, ...
  ...

- v lemmatu – 1. písmeno je počet znaků, které se odtrhnou jako předpona, 2. písmeno je počet znaků, které se trhají od konce a ostatní znaky se přidají
- tím se sníží počet řádků na 6.7 mil. řádků, ze kterých se přímo generuje (a minimalizuje) konečný automat
- výsledný slovník má 4.3MB
- rychlost je cca o 1/4 lepší než u trie, velikost řádově srovnatelná

České morfologické analyzátory

- `ajka`
  - Radek Sedláček, FI MU Brno
  - `http://nlp.fi.muni.cz/projekty/ajka/`
  - značky jsou řetězce dvojic **atribut–hodnota**
  - napsaný v C
  - využívá struktury **trie**
  - 390 000 základních tvarů, 6 300 000 různých slovních tvarů, 15 000 různých značek, slovník 3.13MB
  - rychlost analýzy – cca 18 000 slov/s
  - data se v současnosti editují pomocí nástroje `i_par` od Marka Vebera
- pražský morfologický analyzátor
  - Barbora Hladká, Jan Hajič a jeho tým, ÚFAL MFF UK Praha
  - `http://ufal.mff.cuni.cz/czech-tagging/`
  - používá **poziční značky**
  - "free" část napsaná v Perlu, menší slovník (cca 76 000 základních tvarů, 6 000 koncovek)

Pražský morfologický analyzátor – poziční značky

pozice	kategorie	anglicky	česky
1	POS	Part of Speech	Slovní druh
2	SUBPOS	Detailed Part of Speech	Slovní poddruh
3	GENDER	Agreement Gender	Rod
4	NUMBER	Agreement Number	Číslo
5	CASE	Case	Pád
6	POSSGENDER	Possessor's Gender	Rod vlastníka
7	POSSNUMBER	Possessor's Number	Číslo vlastníka
8	PERSON	Person	Osoba
9	TENSE	Tense	Čas
10	GRADE	Degree of Comparison	Stupeň
11	NEGATION	Negation (by prefix)	Negace
12	VOICE	Voice	Slovesný rod
13	RESERVE1	Reserved for future use	Rezerva
14	RESERVE2	Reserved for future use	Rezerva
15	VAR	Variant, Style, Register	Varianta, styl

Pražský morfologický analyzátor – příklad

- vstup:

  Prezident rezignoval na svou funkci.

- výstup:

```
<csts>
<f cap>Prezident<MMl>prezident<MMt>NNMS1-----A----
<f>rezignoval<MMl>rezignovat_:T<MMt>VpYS---XR-AA---
<f>na<MMl>na<MMt>RR--4----------<MMt>RR--6----------
<f>svou<MMl>svůj-1_^(přivlast.)<MMt>P8FS4---------1
   <MMt>P8FS7---------1
<f>funkci<MMl>funkce<MMt>NNFS3-----A----
   <MMt>NNFS4-----A----<MMt>NNFS6-----A----
<D>
<d>.<MMl>.<MMt>Z:-------------
</csts>
```

Značky morfologického analyzátoru ajka

značka = řetězec dvojic *atributHodnota*: `k1gNnSc3`

`k`	slovní druh	`1` – podst.jméno, `2` – př.jméno, ...
`g`	rod	`M` – muž.životný, `I` – muž.neživotný, ...
`n`	číslo	`S` – jednotné, `P` – množné, `D` – duál
`c`	pád	`1`, `2`, ..., `7`
`p`	osoba	`1`, `2`, `3`
`m`	slovesný způsob	`F` – infinitiv, `R` – imperativ, ...
`a`	slovesný vid	`P` – dokonavý, `I` – nedokonavý
`t`	typ příslovcí	`T` – času, `L` – místa, `M` – způsobu, ...
`x`	typ spojky	`C` – souřadící, `S` – podřadící

Morfologický analyzátor ajka – příklad

- dávkově

```
Prezident <l>prezident <c>k1gMnSc1
rezignoval <l>rezignovat <c>k5eApMnStMmPaI <c>k5eApInStMmPaI
na <l>na <c>k7c4 <c>k7c6
svou <l>svůj <c>k3xOgFnSc4p3 <c>k3xOgFnSc7p3
funkci <l>funkce <c>k1gFnSc3 <c>k1gFnSc6 <c>k1gFnSc4
```

- interaktivně

```
<s> ne=snesiteln=ého== (1023)
<l>snesitelný
<c>k2eNgMnSc2d1
<c>k2eNgMnSc4d1 ...
```

- všechny tvary (`ajka -a`)

```
<s> =p=es== (1148)
<l>pes
<c>k1gMnSc1
pes psům psů psovi psem psa psu psy psech pse psi psové
```

Morfologický analyzátor ajka – webové rozhraní

http://nlp.fi.muni.cz/projekty/wwwajka/

Výsledek morfologické analýzy - interaktivní režim

(*) - Vypiš všechny odvozené tvary

Analyzovaný tvar: stát

Základní tvar	Segmentace	Číslo vzoru	Kategorie
stát (*)	=st=á=t=	1422-stát	k5eAaImF
stát (*)	=st=á=t=	1587-vstát	k5eAaPmF
stát (*)	=stát===	874-most	k1gInSc1
			k1gInSc4

Analyzuj text: Analyzuj

Morfologická analýza - interaktivní režim Morfologická analýza - dávkový režim